ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ЎШ ВИЛОЯТИ МАДРАСАЛАРИ ТАРИХИДАН

И.А.Алимов

В статье освещена история медресе уездного города Ош и его пригородных кишлаков, представлены данные о количестве медресе и числе студентов и мударрисов в каждом из них, наличие вакуфного имущества и доходов, обосновывается значение медресе в воспитании молодежи.

The article describes the history of madrassah in an provincial city of Osh and its suburbs. It contains tha data about the number of madrassahs, their students and tutors in each of the madrassahs. The article also treats the the amount of 'vaqoof' lands at the disposal of madrassahs as well as their profit from these land. At the end of the article the author draws the readers' attention to the important role of madrassahs in the process of educating the younger generation.

Қўқон хонлигининг Ўш вилояти хонликнинг чекка, марказдан узоқ жойлашган вилоятлардан ҳисобланган. Вилоят ҳудудида ўтроқ аҳоли билан бирга кўчманчи, чорвачилик билан шуғулланадиган, яйловлардан яйловларга кўчиб юрадиган аҳоли яшаган. Кўчманчи аҳоли истиқомат қилган жойларда мактабдан бошқа ўқув юртлар деярли бўлмаган. Шунинг учун Ўш вилоятида мадраса, қорихоналар бошқа вилоятларга нисбатан оз бўлган. 1886 йилдаги "Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом" (қонун)га ва уни амалга ошириш тўғрисидаги меъёрий ҳужжатларга асосан вақф мулки бор диний ташкилотлар вақфномаларини текшириш учун вилоят бошқармаларига топширган.

1887 йилда 6 ой муддатда топширилмаган вақфномалар ноқонуний ҳисобланиши ҳақида огоҳлантирилган. Шу учун Ўш уездидаги барча мадраса, қорихона, мактаб, масжид ва бошқа диний ташкилотлар 1887 йилда вақфномаларини Фарғона вилояти бошқармасига топширган. Фарғона вилояти бошқармасига 1887 йилда вақфномасини топширган вақф мулки бор ташкилотлар рўйхатида Ўш шаҳридаги 9 та, Ўш уезди қишлоқларидаги 4 та, жами 13 та мадраса қайд этилган. Булар қуйидагилар эди: Ўш шаҳри бўйича: 1. Оқйўлбой мадрасаси. 2. Алимбек мадрасаси. 3. Асф мозори ёнидаги мадраса. 4. Ўш шаҳрининг Эски шаҳар бозоридаги мадраса. 5. Домулла Муҳаммад Содиқ мадрасаси. 6. Исо додхоҳ мадрасаси. 7. Эшмуҳаммадбой мадрасаси. 8. Фармонқул мадрасаси. 9. Холмирзабек мадрасаси; Ўш уезди бўйича: 10. Алимайдон қишлоғидаги Мулла Турсунмуҳаммад халифа мадрасаси. 11. Булоқбоши қишлоғидаги Пиратбой тўра мадрасаси. 12. Бўри қишлоғидаги Имом ота мозори мадрасаси. Ўша қишлоқдаги Домулла Раҳимқул мадрасаси [1.50-53].

Мазкур рўйхатда айрим мадрасалар номи аниқ кўрсатилмаган, чунки у мадрасаларни жойларда тешириш асосида эмас, вақфномаларга кўра тузилган. Рўйхатда айрим мадрасалар номи ўрнига мадраса жойлашган жой "эски шаҳар бозорида", "мозор ёнида" деб кўрсатилган. Мадраса номларини ёзишда ҳам ноаниқликлар мавжуд. 1885 йил 20 декабрда Ўш уезди бошлиғининг Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига юборган 1884 йилдаги Ўш уезди мусулмон ўқув юртлари рўйхатида Фарғона вилояти бошқармаси рўйхатида йўқ мадрасаларнинг ҳам номи келтирилган. Масалан, Ўш шаҳрида Эшонбой мадрасаси, Мирза Қибой (Қобой) мадрасаси, Муҳаммад Расул мадрасаси, Жалақудуқ волостининг Сўфиқишлоқ қишлоғида Холназар парвоначи мадрасаси, Маҳмуд дастурхончи мадрасаси, Маҳмудалибой мадрасаси, Эшон Сойибзода мадрасаси кўрсатилган [2.37-38]. Биринчи рўйхатда номи ноаниқ қилиб ёзилган мадрасалар номи иккинчи рўйхатда қисман аниқ ёзилган бўлиши мумкин. Лекин биринчи рўйхатда Ўш уезди қишлоқларидаги мадрасалар қаторида Жалақудуқ волости Сўфиқишлоқ қишлоғидаги мадраса берилмаган. Шундан келиб чиқиб биринчи, яъни Фарғона вилояти бошқармасининг рўйхатидаги мадрасалар тўла эмас деб ҳисоблаш мумкин. Демак, Қўқон хонлигининг Ўш вилоятидаги мадрасалар 13 тадан кўп бўлган.

Ўш вилояти мадрасалари тўғрисида архив ҳужжатларида тўла маълумот сақланмаган. Туркистон ўлкаси халқ ўқув юртлари 3-инспектори В.П.Наливкиннинг 1891-1892 ўқув йили ва 1893 йилдаги Фарғона вилояти мадрсалари ҳолати тўғрисидаги ҳисоботларида нисбатан тўла маълумот берилади. Лекин бу ҳужжатларда ҳам Ўш уездидаги фақат 6-8 та мадраса тўғрисида маълумотлар келтирилган, холос. Архив ҳужжатларидаги далилларга қараган-

да, Ўш уездидаги мадрасалар ичида нисбатан катта, вақф даромади кўплари Алимбек додхоҳ, Холмирзабек, Эшмуҳаммадбой, Пиратбой мадрасалари бўлган. В.П.Наливкиннинг 1891-1892 ўқув йили бўйича маълумотига кўра, Алимбек додхоҳ мадрасасининг 28 та ҳужраси, 1 та дарсхонаси, 1600 рубль вақф даромади бўлган. 60 нафар муллабаччага 2 нафар мударрис – Мулла ҳожи Муҳаммад ва Мулла Сулаймонқул сабоқ берган. Вақф даромади кўп бўлгани учун мадраса хизматчилари ва муллабаччалари нисбатан кўп меҳнат ҳақи ва нафақа олишган. Мадрасанинг 2 та мударриси бир йилда 480 рубль, мутавалли 160 рубль меҳнат ҳақи олган. Муллабаччалар разряди бўйича олий (аъло) гуруҳдаги талаба 20 рубль, ўрта (авсат) гуруҳдаги талаба 10 рубль, қуйи (адно) гуруҳдаги талаба 5 рубль нафақа олган. Холмирзабек мадрасаси 1856 йилда Холмирзабек томонидан ўзининг ҳалол меҳнати билан топган маблағига қурилган. Мадрасанинг 20 та ҳужраси, 2 та дарсхонаси ва 1891-1892 ўқув йилида 500 рубль вақф даромади бўлган. Мадрасада 80 нафар муллабаччага 2 нафар мударрис – Мулла Ғафуржон ва Мулла Толибжонлар таълим берган. 2 нафар мударрис 150 рубль, 1 нафар мутавалли 50 рубль ва талабалар разряди бўйича олий гуруҳдаги талаба 5 рубль 60 копеек, ўрта гуруҳдаги талаба 2 рубль 80 копеек, қуйи гуруҳдаги талаба 1 рубль 40 копеек олган.

Эшмуҳаммадбой мадрасаси 1874 йилда бунёд этилган. Мадрасанинг 22 та ҳужраси, 1 та дарсхонаси ва 1891-1892 ўқув йилида 450 рубль вақф даромади бўлган. 45 нафар талабага мударрис Муҳаммад Ёқуб дарс берган. Мударрис бир йилда 150 рубль мояна, олий гуруҳдаги талаба 8 рубль, ўрта гуруҳдаги талаба 4 рубль ва қуйи гуруҳдаги талаба 2 рубль нафақа олган. Пиратбой мадрасаси, В.П.Наливкиннинг 1891-1892 ўқув йили бўйича ҳисоботига кўра, 1859 йилда барпо этилган ва 21 та ҳужраси, битта дарсхонаси 400 рубль вақф даромади бўлган. Мадрасада 60 нафар муллабачча ўқиган. Уларга Мулла Мирза Али ва Мулла Абдуғафур сабоқ берган. Мударрислар бир йилда 120 рубль, мутавалли 40 рубль, олий гуруҳ талабаси 5 рубль 60 копеек, ўрта гуруҳ талабаси 2 рубль 30 копеек, қуйи гуруҳ талабаси 1 рубль 40 копеек нафақа олган. Исо додхоҳ мадрасаси 1836 йилда қурилган. Мадрасанинг 7 та ҳужраси, 1 дарсхонаси, 1891-1892 ўқув йилида 180 рубль вақф даромади бўлган. Мадрасада 20 нафар талаба ўқиган. Уларга бир нафар мударрис – Мулла Нишон сабоқ берган. Мударриснинг бир йиллик меҳнат ҳақи 54 рублни, мутаваллининг меҳнат ҳақи 18 рублни ташкил этган. Муллабаччалар олий гуруҳда 7 рубль 20 копеек, ўрта гуруҳда 3 рубль 60 копеек, қуйи гуруҳда 1 рубль 80 копеек нафақа олган. Оқйўлбой мадрасаси 1832 йили бунёд этилган. Мадрасада 20 та ҳужра, 1 та дарсхона бўлиб, вақф мулкларидан тушган даромад 40 рублни ташкил қилган. Мадрасанинг 15 нафар талабасига мударрис Мулла Ғойиб таълим берган. Мадрасанинг вақфдан тушган даромади оз бўлгани учун хизматчилар, муллабаччалар улуши ҳам оз бўлган: мударрис бир йилда 12 рубль, мутавалли 4 рубль ва муллабаччалар олий гуруҳда 2 рубль 40 копеек, ўрта гуруҳда 1 рубль 20 копеек ва қуйи гуруҳда 60 копеек нафақа олган [3.42-48].

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, вақф даромади кўп мадрасаларнинг талаба ва мударрислари кўп бўлган. Мадраса хизматчилари ва муллабаччаларнинг вақф даромадидан оладиган улуши ҳам юқори бўлган. Бу мадрасаларда билим сифати ҳам яхши бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, олдин кўрсатиб ўтилган архив ҳужжатларидаги ахборотлар 1891-1893 йилларга, хонлик тугатилганига 16-17 йил ўтган даврга тегишли бўлса ҳам, Қўқон хонлигидаги мадрасалар ҳолатига яқиндир. Қўқон хонлигидаги мадрасалар ҳолати айнан шундай эди демоқчи эмасмиз, лекин шу маълумотларга яқин дейиш мумкин. Чунончи, мадрасалар ҳужралари, дарсхоналари сони вақт ўтиши билан ўзгармайди. Мадрасанинг муллабаччалари, мударрислари сони мадрасанинг катта-кичиклигига боғлиқ, катта мудрасаларда улар кўп, кичик мадрасаларда оз бўлади. Мадраса мударрислари, одатда, иш жойини ўзгартирмай, соғлом бўлса 80-90 ёшгача ишлаганини ҳисобга олсак, мударрисларнинг кўпчилиги ўз фаолиятини хонлик давридан давом эттириб келаётган бўлиши мумкин. Мадрасанинг вақф даромади ҳақидаги маълумот ҳам кам ўзгарган, чунки вақф мулки дахлсиз бўлгани учун вақт ўтиши билан, айниқса, тарихан қисқа вақтда деярли ўзгармаган. Шу фикрлардан келиб чиқиб, XX асрнинг охирги чорагидаги маълумотлардан юқоридаги изоҳлар билан Қўқон хонлиги мадраса, қорихона, мактаблари тарихини ёритишда фойдаланса бўлади деб ҳисоблаймиз.

Қўқон хонлиги Ўш вилоятидаги мадраса, қорихона, мактаб ва масжидлар ҳам араб истилоси, ислом дини тарқалгандан кейин вужудга кела бошлаган. Ўш вилоятини Россия империяси босиб олиб, Фарғона вилояти таркибида Ўш уездини ташкил қилган XIX асрнинг 80-йилларида Туркистон генерал-губернаторлигининг рус маъмурлари Ўш уездидаги мусулмон ўқув юртларини рўйхатга ол-

ган вақтда фақат XIX асрда қурилган мадраса, қорихона ва мактаблар сақланиб қолган эди. Қадим замонларда бунёд этилган мадраса ва бошқа ўқув юртлари зилзилалар оқибатида, вақт ўтиши билан эскириб, шикастланиб бузилиб кетган. Аслида, Ўш вилоятида хонликнинг бошқа вилоятларига нисбатан мусулмон ўқув юртлари оз бўлган. Россия империяси ҳукмронлиги давригача сақланган, фаолият юритаётган мадрасалардан энг қадимийси Исо додхоҳ мадрасаси бўлган. Исо додхоҳ Қўқон хонлиги ўрта бўғинидаги хон амалдорларидан бири бўлган. У Мадалихон (1822-1842) саройида додхоҳ (хон номига ариза қабул қилувчи) лавозимида хизмат қилган.

Ҳижрий 1254 (милодий 1838) йили Исо додхоҳ Ўш шаҳрининг Мозори Ҳазрат Асф букри маҳалласида мадраса қурдирган. Мадраса нисбатан кичик эди. Унинг 7 та ҳужраси бўлган. 1884 йилдаги Ўш уезди ўқув юртлари рўйхатидаги маълумотга кўра, мадрасада битта мударрис 40 нафар муллабаччага дарс берган. Шунингдек, вақф мулки 26 та дўкондан, даромади 228 рублдан иборатлиги қайд этилган [2.36]. Бу ҳужжатда мадраса вақф мулки тўғрисида аниқ маълумот берилмаган.

Исо додхоҳ Жиянбеков 1838 йилда мадраса барпо қилиб, кейин унинг фаолиятини юритиш учун қозига вақфнома туздириб, вақф мулклари таъсис этган. Мадрасага қуйидаги мулклар васият қилинган: 1) Ўш районидаги Қайирма ариғидан суғориладиган ер участкаси; 2) Ўш шаҳрининг Ҳидоятхўжа маҳалласидаги ер участкаси; 3) Ўш шаҳри сойидаги тегирмон; 4) Ўш бозоридаги 2 та карвонсарой дўконлари билан бирга; 5) Паст ариқдан суғориладиган Ўшдаги ер участкаси. Тегирмон Ўш шаҳрининг Ҳидоят хўжа маҳалласида бўлган.

1903 йилда Ўш уезди ер-солиқ комиссари мадраса вақфномаси ва ундаги вақф ер участкаларини текширган. Юқоридаги вақфноманинг 1- ва 5- пунктларида кўрсатилган вақф ерлар Туркистондаги рус маъмурлари томонидан ўтказилган ҳудудий чегараланиш натижасида Ўш вилоятининг Ровот кўча ва Андижон кўча дачаларига айлантирилган эди. Ўш уезди, Ўш волости Ровот кўча қишлоқ жамоасининг Ровот кўча дачасидаги Исо додхоҳ мадрасасининг вақф ери жами 13 десятина 700 саженни ташкил қилган. Ўш волостидаги Андижон кўча дачасида 11 десятина 1400 сажен вақф ери бўлган [4.9-10]. 2-пунктдаги Ўш шаҳрининг Ҳидоят хўжа маҳалласидаги ер участкаси шаҳар ҳудудида бўлгани учун вақф ери майдони ўлчанмаган, ер майдони ҳақида маълумот берилмаган.

Ўш шаҳридаги нисбатан кичик мадрасалардан бири Оқйўлбой мадрасаси ҳисобланган. Мадраса ҳижрий 1257 (милодий 1842) йилда Ўш шаҳрининг бозорида бунёд этилган. Оқйўлбой Адижев мадраса қурилиб битгандан кейин ўзи номидаги мадрасага Алимтепа деган жойда бир ер участкаси, Оқтепа деган жойда ер участкаси, Ўш шаҳрида дўконлар ва Янгиариқ сувининг учдан бир қисмини вақф қилиб берган.

Оқйўлбой мадрасасининг вақфномасида кўрсатилган вақф ерларнинг биринчиси Қўқон хонлигини Россия империяси босиб олгандан кейин Ўш уезди Ўш волости Катта Жийдалик дачасида, иккинчи ер участкаси Ўш уезди Қашқарқишлоқ волостининг Барака дачасида бўлган. 1904 йилда Ўш уезди ер-солиқ комиссари Оқйўлбой мадрасаси вақфномасидаги вақф ерларни текширган. Мадрасанинг биринчи вақф ер участкаси Катта Жийдалик дачасида 23 десятина 1700 сажен суғориладиган экин ерлари, иккинчи участкаси Барака дачасида 869 десятина 699 сажен ер эканлиги аниқланган. Вақф қилинган дўконлар Ўш районининг Алимтепа деган жойидаги бозорда бўлган [5.11].

Вақфномада кўрсатилишича, мутавалли вақф мулки васият қилганнинг ўзи, ундан кейин авлодларидан бўлиши белгиланган. Вақф даромади даставвал мадраса биносини таъмирлашга ишлатилган. Қолганидан 1/10 қисми мутаваллига ажратилган. Ундан сўнг вақф даромадининг 1/3 қисми мударрисга берилган. Қолган икки қисми ўн қисмга бўлиниб, улардан бир қисми мадраса масжиди имомига, қолган бир қисмининг ярмини муаззинга, қолган ярмининг чорак қисмини сартарошга, қолган чорак қисмини 8/10 қисми билан бирга мадрасада яшовчиларга ва муллабаччаларга олий, ўрта, қуйи разрядлари бўйича бўлиб бериш белгиланган [5.3-5].

1885 йил 20 декабрда Ўш уезди бошлиғи Фарғона ҳарбий губернаторига 1884 йилдаги Ўш уезди мусулмон ўқув юртлари рўйхатини юборган. Бу ҳужжатдаги маълумотга кўра, Оқйўлбой мадрасасида битта мударрис 90 нафар муллабаччага таълим берган. Мадрасанинг 1000 таноб экиладиган вақф ери бўлгани, 1884 йилда 216 рубль 60 копеек даромад қилгани рўйхатда қайд қилинган [2.36].

Ўшнинг исломга эътиқоди баланд, моддий томондан имконияти бор бадавлат зиёлилари, тадбиркорлари келажак авлодга фойда келтирадиган иншоот қурдириб, савоб иш қилиб қолдиришга ҳаракат қилганлар. Шундай инсонлардан бири ҳижрий 1262 (милодий 1845) йилда Қўқон хонлиги Ўш вилоятининг Алимайдон қишлоғида мадраса ва хонақо қурдириб, унга вақф мулки васият қилган. У ўз но-

мидаги мадрасага Алимайдон қишлоғидаги иккита ер участкасини вақф қилиб берган ва маҳаллий қозига вақфнома туздирган. Биринчи ер участкаси тахминан 60 кеш, иккинчиси 14 кеш бўлган. Вақфномани қозилар муҳрларидан ташқари Мадалихон ҳам ўз муҳри билан тасдиқлаган [6.17].

Мулла Турсунмуҳаммад халифа мадрасасининг вақф ерлари Ўш уезди Жалақудуқ волости Қадоқсин қишлоғининг Жўра ва Қадоқсин дачалари таркибига киритилган. 1907 йилда вақфнома ва унда кўрсатилган вақф ерларини Фарғона вилояти бошқармаси топшириғи билан Ўш уезди ер-солиқ комиссари текширган ва ерларни ўлчаб, Жўра дачасидаги вақф ери 48 десятина 300 сажен, Қадоқсин дачасидаги ер участкаси 4 десятина 600 сажен эканлигини аниқланган [6.18].

Мулла Турсунмуҳаммад халифа мадрасаси кўпчилик қишлоқ мадрасалари каби нисбатан кичик бўлган. Ҳужралари, муллабаччалари, хизматччилари кўп катта мадрасаларга катта миқдорда вақф мулки таъсис қилинган. Кичик мадрасаларга нисбатан оз мулк вақф васият қилинган. Масалан, Ўш шаҳридаги Азимбек парвоначи мадрасасининг 28 та ҳужраси бўлган ва у Ўшдаги энг катта мадрасалардан бири бўлган. Унинг Азимбекчек дачасидаги вақф ери 1307 десятина 80 саженни ташкил этган [7.55]. Мулла Турсунмуҳаммад халифа мадрасанинг вақф ери эса 52 десятина 900 сажен бўлган. Бу шундан далолат берадики, Мулла Турсунмуҳаммад халифа мадрасаси кичик ва сарф ҳаражатлари кам бўлган.

Ўш вилоятидаги йирик ва машҳур мадрасалардан бири Пиратбой мадрасаси ҳисобланган. Мадраса Ўш вилоятининг Булоқбоши қишлоғида Пиратбой Холмуродбоев томонидан ҳижрий 1272 (милодий 1856) йили бунёд этилган ва унга катта миқдорда вақф мулки васият қилиниб вақфнома тузилган. 1891 йил 16 октябрдаги маълумотга қараганда, мадраса муллабаччаларининг яшаши, ўқиши учун 23 та ҳужра ва битта дарсхона бунёд этилган. Мадраса мударрислари ва масжид имомига алоҳида хона ажратилган. Мадраса таркиби имом (унинг ўзи мударрис), яна бир мударрис, мутавалли, муаззин, фаррош ва муллабаччалардан иборат бўлган. Олий гуруҳда 5 нафар, ўрта гуруҳда 12 нафар, қуйи гуруҳда 23 нафар, жами 40 нафар муллабачча ўқиган [8.22].

Пиратбой тўра Ўш вилоятининг бадавлат ишбилармонларидан эди. У ўзи қурдирган мадраса фаолиятини юритиши учун етарли миқдорда Ўш, Андижон, Марғилон вилоятларидаги мулкларидан ер участкалари, савдо-саноат корхоналари – сарой, ҳаммом, дўконлар вақф қилиб берган. Вақфномада қуйидаги мулклар вақф қилингани қайд қилинган ва чегаралари белгиланган:

1. Булоқбоши қишлоғидаги мавжуд мадраса.
2. Булоқбоши қишлоғидаги ер участкаси.
3. Шаҳрихон райони Бешкапа деган жойдаги ер участкаси.
4. Ўша жойдаги ер участкаси.
5. Андижон вилояти Чанкат деган жойдаги ер участкаси.
6. Андижон вилояти Қуллуқ деган жойдаги ер участкаси.
7. Булоқбоши қишлоғидаги ер участкаси.
8. Ўша қишлоқдаги ер участкаси.
9. Ўша қишлоқ бозоридаги бир-бири билан ёнма-ён бир неча дўкон.
10. Мадрасанинг ғарб томонидаги дўконлар.
11. Мадрасанинг жануб томонидаги дўконлар.
12. Булоқбоши бозоридаги дўконлар.
13. Ўша бозордаги бир-бири билан ёнма-ён дўконлар.
14. Ўша бозордаги учта бир-бири билан ёнма-ён дўконлар.
15. Ўша бозордаги катта бўлмаган нон саройи (каппонча).
16. Ўша бозорда битта дўкон.
17. Ўша жойда битта дўкон.
18. Андижон шаҳри Оқ масжид маҳалласидаги ҳаммом.
19. Оқ масжид маҳалласидаги ер участкаси.
20. Булоқбоши қишлоғидаги ер участкаси.
21. Орол деган жойда, юқорида айтилган Чанкат деган жойдан юқорироқда, тахминан 15 кеш ер участкаси.
22. Булоқбоши қишлоғидаги Кўтарма деган ер участкаси, тахминан 6 кеш [8.122].

Вақфномада мадрасага вақф қилинган ерларнинг майдони миқдори кўрсатилмай, унинг ўрнига одат бўйича чегараси батафсил баён этилган. Ер майдони миқдорини кўрсатгандан кўра вақф қилинган ерни аниқлаш учун унинг чегарасини, кимнинг ери билан ёки ариғи, кўчалар билан чегарадош эканлигини кўрсатиш фойдали бўлар эди, вақфноманинг манба сифатидаги аҳамиятини оширган бўлар эди.

Айрим ҳолларда бу вазифани ўзларининг амалий мақсадидан келиб чиқиб Фарғона вилояти уездларининг ер-солиқ комиссарлари, комиссиялари бажарган. Комиссия мадрасалар вақф ерларини давлат ҳисобига ўтказиш мақсадида вақфномаларни, уларда кўрсатилган ерларни текширган. Бу ерларга давлат ер солиғини солиш учун ерларни ўлчаб, миқдорини аниқланган. Шу ишлар жараёнида 1890-йилларда Пиратбой мадрасаси вақфномаси ва унга вақф қилинган

ерлар Андижон уезди ер-солиқ комиссарлари томонидан текширилиб, ўлчаниб, бу ерлар майдони миқдори аниқланган. Андижон уезди ер-солиқ комиссарлари Панкратов ва Вонградскийларнинг текшириши натижаларига қараганда, Пиратбой мадрасаси вақфномасидаги вақф мулклари рўйхатининг 5- ва 2-пунктида кўрсатилган Чанкат деган жойдаги ер участкаси Фарғона вилояти ташкил этилиб уезд, волость, қишлоқ жамоаларига чегараланиш ўтказилгач, Андижон уезди Кўгарт волости Шимолий Чанкат ариқ (Тувай) дачаси ва Жанубий Чанкат ариқ (Уч Бағиш) дачаси деб номланган эди. Вақфномада кўрсатилган бошқа номлар ҳам қисман шундай ўзгарган. Ер ўлчов асбоби билан вақф ерлари ўлчангандан кейин, Шимолий Чанкат ариқ дачаси 6 десятина 2304 сажен, Жанубий Чанкат ариқ дачаси 57 десятина 1080 сажен экани аниқланган [8.123].

Мадраса мутаваллисининг солиқ инспектори вазифасини бажарувчиси Фрейга берган аризасига кўра, ўтказилган ҳудудий чегараланиш натижасида Чанкат деган жой тўрт участкага бўлиниб, Фозилмон ота ва Хидиршо дачалари Андижон уездининг Жалолобод волостига ўтказилган. Буни Кўгарт волостининг Жанубий Чанкат дачаси билан Жалолобод волости Фозилмон ота ва Хидиршо дачаларининг ёнма-ён жойлашгани ҳам тасдиқлайди. Фозилмон ота дачаси 95 десятина 1248 сажен, Хидиршо дачаси 36 десятина 23 сажендан иборат бўлган [8.124].

Фарғона вилояти бошқармасининг Пиратбой мадрасаси вақфномасида кўрсатилган Ўш уездидаги вақф ерларини текшириш тўғрисидаги 1895 йил 4 сентябрдаги қарори бошқа ҳужжатлар билан бирга Ўш уезди ер-солиқ комиссиясига ер-солиқ комиссарига бериш учун жўнатилган эди. Ўш уездидаги вақфномада кўрсатилган вақф ерларини подполковник Еникеев текширган. Унинг вақф ерларини текшириши натижасига кўра: 1) юқорида номи тилга олинган Пиратбой мадрасаси вақф мулклари рўйхатининг 2-пунктидаги Булоқбоши волости Тиаке дачасидаги вақф ери 235 десятина 2060 сажен эканлиги аниқланган; 2) 3-пунктда кўрсатилган ер Манак волости Қуюқмозор қишлоқ жамоасининг Жўри Қорогунас дачасида 46 десятина 550 сажен бўлган; 3) 4-пунктдаги вақф ери ҳам Жўри Қорогунас дачасида бўлиб, 55 десятина 700 саженни ташкил қилган; 4) 7-пунктда кўрсатилган вақф ери Булоқбоши волостининг Чақар дачасида бўлиб, 88 десятина 855 саженни ташкил этган; 5) 8- ва 20-пунктларидаги вақф ерлари Булоқбоши волости Булоқбоши дачасида жойлашган бўлиб, 9 десятина 1440 сажендан иборат; 6) 22-пунктда кўрсатилган вақф ерлар Булоқбоши волостининг Яман Турк дачасида, 3 десятина 270 сажен эканлиги аниқланган [8.125]. Андижон ва Ўш уездидаги вақф ерларини ва савдо-саноат вақф мулкларини мадраса мутаваллиси ижарага бериб, вақф даромади ёрдамида мадраса фаолиятини юритган.

Ўш уездининг ўтроқ аҳоли яшайдиган районидаги вақф мулки бор ташкилотлар рўйхатида Пиратбой мадрасасининг вақф мулклари тўғрисида маълумот берилган. Бу ҳужжатга кўра Булоқбоши волостининг Булоқбоши қишлоқ жамоасида Пиратбой мадрасасининг 55 таноб вақф ери, 36 та дўкони ва 40 та дўкон кўринишидаги айвонлари бўлган.

Булоқбоши волостининг Чақар қишлоқ жамоасида мадрасанинг 318 таноб вақф ери, Тамке қишлоқ жамоасида 1086 таноб вақф ери мавжуд эди. Манак волостининг Қуюқмозор қишлоқ жамоасининг Қорагунос қишлоғида Пиратбой мадрасасининг 609 таноб вақф ери бўлган [9.14].

Юқоридаги Ўш уезди вақф мулки бор ташкилотлар рўйхатидаги вақф ерларнинг умумий миқдори 2068 таноб бўлган. Фарғона вилоятида 6 таноб бир десятина эканини ҳисобга олсак, 2068 таноб 344,6 десятинани ташкил этади. Фарғона вилояти бошқармаси маълумотига кўра, Ўш уездидаги Пиратбой мадрасаси вақф ерларининг умумий миқдори 436 десятина бўлган. Бу маълумотларни таққослайдиган бўлсак, Ўш уезди вақф мулки бор ташкилотлар рўйхатидаги вақф ерлар миқдори оз экани кўриниб турибди. Демак, Ўш уездидаги вақф мулклар рўйхатидаги вақф ерлар миқдори аниқ эмас ва Ўш уезди ер-солиқ комиссари текшириб, ўлчаб аниқлаган вақф ери миқдори ишончли деб хулосага келиш мумкин.

Ўш уезди вақф мулки бор ташкилотлар рўйхатида Пиратбой мадрасасининг Булоқбоши қишлоғи ва бозорида 36 та дўкони ва 40 та дўкон қилиб фойдаланилган айвонлари бўлган. Ер-солиқ комиссарлари дўкон, ҳаммом, каппонларни текширмагани учун уалрнинг сони тўғрисида аниқ маълумотлар йўқ. Шунинг учун дўконлар сонини таққослаш имкониятимиз йўқ. Бу маълумотни ишончли деб ҳисоблаймиз.

Пиратбой мадрасаси вақфномасига қуйидаги қози, аълам, муфтийлар ўз муҳрларини босганлар: Салимбой қози (муҳрда ҳижрий 1272 йил ўйиб ёзилган), Қаландар қози, Мулла Мир Солиҳ муфти, Муҳаммад Алим муфти (1270), Абдужаббор қози (1265), Эшон Абдуваҳоб ҳожи қози, Муҳаммад Шариф аълам. Булардан ташқари, 1871 йил 24 июнда вақфномани Ўш қозиси Тошхўжа қозикалон муҳрини босиб тасдиқлаган. Вақфномани Маллахон, Шермуҳаммад Алихон

ўғли муҳр босиб тасдиқланган. Муҳрда ҳижрий 1275 (милодий 1858) йил белгиланган. Бу муҳрлар Пиратбой мадрасаси вақфномасининг асл нусха эканидан далолат беради.

Вақфномада вақф даромадидан фойдаланишнинг қуйидаги шартлари белгиланган: аввал мадраса биносини таъмирлашга етарли миқдорда маблағ ажратилсин, қолганидан 1/10 қисмини мутаваллига, 1/20 қисмини имомга, 1/20 қисмини муаззинга ва мадраса хизматкорига, 3/10 қисмини мударрисга, 5/10 қисмини мадрасада яшовчилар ва муллабаччаларга бўлиб берилсин деб кўрсатилган [8.6].

1861 йилда Ўш вилоятининг Бўри қишлоғида қишлоқ фаоллари, тадбиркорлари саъй- ҳаракати натижасида Имом ота мадраса ва масжиди бунёд этилган. Ҳижрий 1282 (милодий 1865) йилда қишлоқнинг бадавлат ва саховатли инсонлари Саидбий Оқбўтаев, Исабий Бойчакбоев, Олакўзбой Синибоев, Алимбек Абдуллинов, Учкабой Арфачибоев, Чунбузунбий Мирзиновлар Хазрат ота қишлоғидан чиқадиган ариқдан суғориладиган ўзларининг хусусий ерлари ва ўша қишлоқдаги Қоратош ариғидан суғориладиган ер участкасини вақф қилиб беришган, бу ҳақда қозига вақфнома туздирилган.

Ўш уезди ер-солиқ комиссари Имом ота мадрасаси вақфномаси ва вақф ерларини текширган ва ўлчаб аниқлик киритган. Мадрасанинг Ўш уезди Навкат волости Қирғиз ота қишлоқ жамоасининг Имом ота дачасидаги вақф ери 37 десятина 1320 сажен суғориладиган ер, 13 десятина 1370 сажен экин экилмайдиган ер, жами 51 десятина 290 саженни ташкил қилган. Иккинчи участка ўша қишлоқ жамоасининг Қирғиз ота дачасига ажратилган бўлиб, ундаги мадрасанинг вақф ери 12 десятина 720 сажен суғориладиган ва 9 десятина 2090 сажен суғорилмайдиган ердан иборат бўлган [10.8-9]. Мутавалли бу ерларни деҳқонларга ижарага бериб, вақф даромади билан мадраса мударриси, муллабаччалари, имом, муаззин, фаррошни мояна билан таъминлаб, мадраса фаолиятини бир маромда олиб борган.

Ҳижрий 1286 (милодий 1869) йил Мулла Раҳимқул ҳожи Ўш вилоятининг Бўри қишлоғида мадраса ва муллабаччалар намоз ўқиши учун масжид қурдирган. Мулла Раҳимқул ҳожи Қорунбиев мадраса фаолиятини юритиш учун Навкат районининг Бўри қишлоғидаги битта ер участкасини вақф қилиб берган. Худди шу куни Раҳимқул Чунбойбек Бўтабоевлар ҳам Домулла Раҳимқул ҳожи мадрасасига Бўри районининг Тулкитепа деган жойидаги тахминан 100 кеш миқдоридаги ер участкасини эҳсон қилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида Домулла Раҳимқул ҳожи мадрасасининг вақфномаси сақланган. Вақфномада Худоёрхоннинг ва 6 та қозиларнинг муҳрлари босилган. Вақфнома ва унда кўрсатилган вақф ерлар 1903 йил июль ойида Ўш уезди ер-солиқ комиссари Иванов томонидан текширилган. Ўш уезди ер солиқ комиссиясининг 1903 йил 21 июлдаги баённомасида кўрсатилишича, вақф мулки васият қилинган мадраса фаолият олиб борган ва Навкат волостининг Мадрасақишлоқ деган қишлоғида (олдин, мадраса ташкил қилинган вақтда қирғиз уруғи Бўри номидан қишлоқ Бўри деб номланган) жойлашган. Вақфномада таърифланган вақф ерлари Ўш уезди Навкат волостида жойлашган. Биринчи ер участкаси Шанкал қишлоқ жамоасининг Қўтирбулоқ дачасида 27 десятина, иккинчиси ўша қишлоқ жамоасининг Мадрасақишлоқ дачасида 63 десятинани ташкил қилган.

Вақфномада вақф даромади аввал мадрасани таъмирлашга ишлатилиши, кейин мутаввалига 1/10 қисмини ажратиб, қолганини 3 қисмга бўлиб, 1 қисмини мударрисга, 1 қисмини муллабаччаларга, 1 қисмини 3 қисмга бўлиб, 2 қисмини имомга, 1 қисмини муаззинга бериш шарти белгиланган [11.3,14-15].

Ўш шаҳридаги нисбатан катта мадрасалардан бири ҳижрий 1292 (милодий 1874) йилда қурилган Эшмуҳаммадбой тўра мадрасаси бўлган. Мадрасанинг 22 та ҳужраси ва муллабаччалар беш вақт намоз ўқийдиган масжиди бўлган. 1874 йили Эшмуҳаммадбой Тўра мадраса фаолиятини бекамукўст юритиши учун катта миқдорда вақф мулки таъсис этган. Мадраса моддий жиҳатдан тўлиқ таъминланган эди. Вақфнома Худоёрхон ва 14 нафар қози, аълалмлар муҳрлари билан тасдиқланган. Вақфномада мадрасага карвонсарой, Ўш шаҳри бозоридаги 49 та дўкон, Ўш шаҳрининг Бешкўприк маҳалласидаги тегирмон, Кучгунак ариғидан суғориладиган ер участкаси, Бекобод қишлоғидаги 150 кеш миқдордаги 3 та ер участкаси, Қоронғулик деган жойда 2 та ер участкаси вақф қилиб васият этилган [12.2]. Ўш уезди ер-солиқ комиссари Эшмуҳаммадбой тўра мадрасаси вақф ерларини текширган ва ўлчаган. Унинг аҳоли яшамайдиган вақф ерларидан Ўш уезди Ўш волости Сарой Кўча қишлоқ жамоаси Сарой Кўча дачасида 2 десятина 670 сажен, шу волость Андижон кўча қишлоқ жамоаси Андижон кўча дачасида 11 десятина 230 сажен миқдоридаги 2 та ер участкаси мавжудлиги аниқланган [12.44].

Вақфномада таъкидланган шарт бўйича вақф мулки даромади мадраса ходимлари ва мулла-

баччалар орасида қуйидагича тақсимланган: даставвал мадраса биносини таъмирлашга ишлатилган. Қолган маблағининг 1/10 қисми мутаваллига, 3/10 қисми мударрисга, 1/20 қисми масжид имомига, 1/20 қисми муаззинга, сартарошга, хизматчига ва 5/10 қисми мадрасада яшовчиларга, талабаларга бўлиб берилган [12.2].

Ўш мадрасалари мутаваллилари вақф мулкларини ерга, савдо-саноат корхоналарига муҳтож аҳолига шартнома асосида ижарага берган. Вақф даромадининг вақфнома шартларига биноан мадраса хизматчиларига иш ҳақи ва муллабаччаларига нафақа қилиб берилиши, мадрасани жиҳозлашга, биносини таъмирлашга ишлатилиши унинг фаолиятини яхшилашга шароит яратган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўш мадрасаларида хонликнинг Қўқон, Марғилон ва бошқа вилоятлари мадрасаларида ўқитилган диний ва дунёвий фанлар ўргатилган. Мадрасани битирган мутахассислар кенг ва чуқур билимга эга бўлишган. Улар Ўш вилоятида хонлик идораларида, маданият соҳасида фаол иштирок этганлар. Мадрасаларни битирганлар Ўш вилоятининг ривожига, аҳоли маданияти, маънавиятининг ўсишига катта ҳисса қўшган.

Ўш вилояти мадрасаларининг ўқув дастури Қўқон хонлигининг бошқа вилоятлари ўқув юртлари дастурларидан фарқ қилмаган. Лекин Ўш вилояти ўқув юртлари ўқитувчиларининг малакаси, тажрибаси Қўқон ва бошқа шаҳарларникидан камроқ бўлган. Ўш мадрасаларини битирган муллалар Қўқон мадрасаларида малакасини оширган. Ўш вилояти мадраса ва қорихоналарини битирган мутахассислар масжидларни имом ва қорилар билан, мактабларни домуллалар билан таъминлаган. Мадрасаларни битирганлар қозихоналарда, ҳар хил давлат идораларида хизмат қилган. Мадрасалар вилоятни кадрлар билан таъминлайдиган ягона муассаса бўлган.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 33275-иш.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 11814-иш.
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 328-иш.
4.Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34949-иш.
5.Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34955-иш.
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34964-иш.
7. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 33466-иш.
8. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34969-иш.
9. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 33610-иш.
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси.1-р, 34968-иш.
11. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34961-иш.
12. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34939-иш.

Андижон давлат университети,
2012 йил 10 сентябрда қабул қилинган.